VOYAGA YETMAGANLARGA NISBATAN ZO'RAVONLIKNING YUZAGA KELISHIGA TA'SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLARNING NAZARIY-METODOLOGIK TAHLILI

Xaydarova Dildoraxon Bunyodjon qizi
Andijon davlat universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrasida
O'qituvchi

Annotatsiya

Maqolada voyaga yetmaganlarga nisbatan zo'ravonlikning yuzaga kelishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Individual xususiyatlar, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy muhit, tarbiya uslublari hamda madaniy me'yorlarning o'zaro aloqasi o'rganiladi. Ijtimoiy o'rganish va ekologik yondashuvlarga tayangan holda xavf va himoya omillari tizimlashtiriladi. Ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish zo'ravonlikni yagona sabab bilan izohlash yetarli emasligini ko'rsatadi. Oilaviy psixologik muhitni sog'lomlashtirish, tarbiyaviy kompetensiyalarni rivojlantirish va xavfni erta aniqlashga qaratilgan nazariy takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: voyaga yetmaganlar, zo'ravonlik, ijtimoiy-psixologik omillar, oilaviy muhit, xavf omillari, tarbiya, psixologik himoya, profilaktika.

Kirish. Voyaga yetmaganlarning jismoniy va ruhiy daxlsizligini ta'minlash, ularning sog'lom rivojlanishi uchun xavfsiz ijtimoiy muhit yaratish jamiyatning dolzarb vazifalaridan biridir. Bola shaxsining shakllanishida oilaviy munosabatlar, tarbiyaviy ta'sirlar, shaxslararo muloqot, ijtimoiy qadriyatlar va xulq-atvor me'yorlari muhim ahamiyatga ega. Ushbu omillar o'rtasidagi nomutanosiblik ayrim vaziyatlarda zo'ravonlik xavfining kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'yicha 2–17 yoshdagi bir milliardgacha bola bir yil davomida jismoniy, jinsiy yoki hissiy zo'ravonlik yoxud e'tiborsizlikning biror shakliga duch kelishi mumkin [1]. UNICEFning 2024-yilgi bahosida besh yoshgacha bo'lgan qariyb 400 million bola uy sharoitida muntazam ravishda psixologik tajovuz yoki jismoniy jazolashga duch kelishi qayd etilgan [2]. Bu ma'lumotlar muammoning nafaqat huquqiy, balki chuqur ijtimoiy-psixologik xususiyatga egaligini ko'rsatadi.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan zo'ravonlik bolaning jismoniy yoki ruhiy yaxlitligiga, qadr-qimmatiga, xavfsizligiga yoxud rivojlanishiga zarar yetkazuvchi harakat va harakatsizliklarni qamrab oladi. Uning jismoniy, ruhiy, jinsiy zo'ravonlik va e'tiborsizlik kabi shakllari farqlanadi. Ushbu shakllarning kelib chiqish omillari har doim bir xil bo'lmasa-da, ular ko'pincha individual, oilaviy va ijtimoiy sharoitlar bilan uzviy bog'liqdir.

Ilmiy adabiyotlarda zo'ravonlikning sabablari ba'zan agressivlik, emotsional beqarorlik va o'zini boshqarishdagi qiyinchiliklar bilan, boshqa tadqiqotlarda esa oilaviy nizolar, ijtimoiy izolyatsiya va zo'ravonlikni oqlovchi me'yorlar bilan tushuntiriladi. J. Belsky taklif etgan ekologik yondashuv ushbu omillarni birgalikda o'rganish zarurligini ta'kidlaydi [3]. Shu sababli mazkur muammoni bir omilga bog'lash ilmiy jihatdan yetarli emas.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tadqiqotning maqsadi voyaga yetmaganlarga nisbatan zo‘ravonlikning yuzaga kelishiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarni tahlil qilish, ularni tizimlashtirish hamda profilaktika mexanizmlarining nazariy asoslarini belgilashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega. Unda ilmiy adabiyotlarni qiyoslash, tahlil qilish, umumlashtirish, tizimlashtirish va konseptual modellashtirish usullari qo‘llanildi. Metodologik asos sifatida A. Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasi, J. Belskyning ekologik modeli hamda xalqaro tashkilotlarning zo‘ravonlik xavfi va profilaktikasiga oid yondashuvlari tanlandi [3–5].

Ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, xulq-atvor nafaqat shaxsiy tajriba, balki boshqalarning xatti-harakatlarini kuzatish, ularning oqibatlarini baholash va muayyan xatti-harakatlarni o‘zlashtirish orqali shakllanadi [4]. Ekologik yondashuv esa oilani keng ijtimoiy muhitdan ajratmasdan, xavf omillarini bir nechta darajada tahlil qilish imkonini beradi. Manbalar individual-psixologik, oilaviy, ijtimoiy-institutsional va madaniy-me’yoriy guruhlarga ajratilib o‘rganildi.

Maqolada yangi so‘rovnoma, suhbat yoki tajriba o‘tkazilmagan. Keltirilgan natijalar muallifning birlamchi empirik ma’lumotlari emas, balki chop etilgan ilmiy tadqiqotlar asosidagi nazariy umumlashtirishlardir.

Tadqiqot natijalari. O‘rganilgan ilmiy manbalar zo‘ravonlik xavfi bir-biriga bog‘liq bo‘lgan turli omillar ta’sirida shakllanishini ko‘rsatadi. Birinchi guruh individual-psixologik omillar bo‘lib, unga emotsional boshqaruvdagi qiyinchilik, impulsivlik, kuchli ruhiy zo‘riqish va nizolarni konstruktiv hal etish ko‘nikmasining yetishmasligi kiradi. Bu xususiyatlar ayrim vaziyatlarda bolaga nisbatan keskin munosabat bildirish ehtimolini oshirishi mumkin. Biroq har qanday psixologik qiyinchilik zo‘ravonlikka olib keladi, degan xulosa noto‘g‘ri: boshqa xavf va himoya omillari ham hisobga olinishi zarur.

A. Banduraning fikricha, xulqning ayrim namunalari kuzatish va taqlid orqali o‘zlashtiriladi [4]. Oilada nizolar muntazam tahdid, haqorat yoki kuch ishlatish orqali hal etilsa, bola buni munosabatlarning odatiy namunasi deb qabul qilishi mumkin. Shu bilan birga, zo‘ravonlikni kuzatgan har bir bola kelgusida zo‘ravonlik sodir etadi, degan qat’iy bog‘liqlik mavjud emas: qo‘llab-quvvatlovchi munosabatlar va ijobiy tajriba xavfni kamaytiradi.

Ikkinchi guruh oilaviy munosabatlarga taalluqlidir. Oila bolaning ilk ijtimoiy tajribasi, xavfsizlik hissi va boshqalar bilan muomala qilish usullari shakllanadigan muhit hisoblanadi. Surunkali nizolar, hissiy sovuqlik, izchil bo‘lmagan tarbiya, qattiq jazo va bolaning ehtiyojlariga befarqlik uning himoyasizligini kuchaytirishi mumkin. Ota-onaning zo‘riqishi va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning kamligi ham tarbiyaviy jarayonni murakkablashtiradi.

E. Gershoff va A. Grogan-Kaylor tomonidan o‘tkazilgan metatahlilda jismoniy jazolashning bolalar rivojlanishidagi bir qator salbiy natijalar bilan bog‘liqligi aniqlangan [6]. Natija jismoniy kuch ishlatishga tayanmagan, izchil va hurmatga asoslangan tarbiya amaliyotlarini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Oilada zo‘ravonlikning avlodlararo takrorlanish xavfi mavjud bo‘lsa-da, bu holat muqarrar emas; psixologik yordam va ijobiy munosabatlar ushbu jarayonni o‘zgartirishi mumkin.

Uchinchi guruh ijtimoiy-institutsional omillarni qamrab oladi. Ta’lim tashkilotlari, yaqinlar, mahalla va ijtimoiy xizmatlarning faoliyati bola xavfsizligiga bevosita yoki bilvosita ta’sir qiladi. Muassasalar o‘rtasida axborot almashish va yordamga yo‘naltirish mexanizmlarining sustligi zo‘ravonlik alomatlarining kech aniqlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Aksincha, oila uchun ochiq, ishonchli va maxfiy yordam kanallari mavjudligi muhim himoya resursidir.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

To‘rtinchi guruh madaniy-me’yoriy omillardir. Ayrim muhitlarda jismoniy jazoni tarbiya vositasi deb bilish, bolaning fikrini e’tiborsiz qoldirish yoki oilaviy zo‘ravonlikni “ichki masala” sifatida talqin qilish kabi qarashlar zo‘ravonlikning yashirin qolishiga xizmat qilishi mumkin. Shunday stereotiplarni o‘zgartirish faqat shaxsning xulqini emas, balki umumiy munosabat me’yorlarini ham qayta ko‘rib chiqishni talab etadi.

1-jadval. Zo‘ravonlik xavfi va himoya omillarining tizimlashtirilishi

Omillar guruhi	Xavf omillari	Himoya omillari
Individual	Hissiy boshqaruvdagi qiyinchiliklar, zo‘riqish	O‘zini boshqarish, hamdardlik, muloqot
Oilaviy	Nizolar, jismoniy jazo, befarqlik	Ijobiy tarbiya, ishonch va ko‘mak
Ijtimoiy	Yakkalanish, yordamga kirishdagi to‘siqlar	Muassasalar hamkorligi, yordam xizmatlari
Madaniy	Zo‘ravonlikni oqlovchi qarashlar	Bolalar huquqlarini hurmat qilish

Jadval xavf va himoya omillari turli darajalarda bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Masalan, oiladagi ruhiy zo‘riqish tarbiyaviy stereotiplar bilan qo‘shilganda jazolovchi munosabat ehtimolini oshiradi, biroq ishonchli ijtimoiy yordam va emotsional boshqaruv ko‘nikmalari mazkur xavfni susaytirishi mumkin.

Muhokama. Tahlil natijalari voyaga yetmaganlarga nisbatan zo‘ravonlikni tushuntirishda birlashtirilgan ijtimoiy-psixologik yondashuvning ahamiyatini ko‘rsatadi. Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi zo‘ravon xulq namunalarining o‘zlashtirilishini tushuntirsa, ekologik model bu jarayonning oilaviy va ijtimoiy sharoitlarga bog‘liqligini yoritadi. U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar konsepsiyasiga ko‘ra, bola rivojlanishi u istiqomat qiladigan ijtimoiy muhit darajalarining o‘zaro aloqasida kechadi [7].

Shundan kelib chiqib, nazariy jihatdan quyidagi bog‘liqlik taklif etiladi: ijtimoiy va oilaviy xavf omillari → ruhiy zo‘riqish va salbiy tarbiyaviy qarashlar → zo‘ravonlik xavfining ortishi; himoya resurslari va maqsadli profilaktika esa ushbu jarayonni susaytirishi mumkin. Bu qat’iy sababiy qonuniyat emas, balki keyingi empirik tadqiqotlarda tekshirilishi lozim bo‘lgan konseptual taxmindir.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining INSPIRE dasturida zo‘ravonlikning oldini olish bo‘yicha huquqiy choralar, ijtimoiy me’yorlarni o‘zgartirish, xavfsiz muhit yaratish, ota-onalarni qo‘llab-quvvatlash, iqtisodiy imkoniyatlar, yordam xizmatlari va hayotiy ko‘nikmalarni rivojlantirish yo‘nalishlari belgilangan [8]. Bular profilaktikani faqat bir tashkilot zimmasiga yuklash mumkin emasligini anglatadi.

O‘zbekiston sharoitida mazkur yondashuvni tatbiq etishda oilalar bilan ishlovchi mutaxassislar, ta’lim tashkilotlari, mahalla va bolalarni himoya qilish tizimi o‘rtasidagi hamkorlikka e’tibor berish kerak. Shu bilan birga, mahalliy muhitga xos tarbiyaviy qarashlar, murojaat qilishdagi psixologik to‘siqlar va yordamdan foydalanish imkoniyatlari maxsus o‘rganilishi lozim. Xavf omili mavjudligi shaxsga zo‘ravonlik qiluvchi degan yorliq qo‘yish uchun yetarli asos bo‘la olmaydi.

Tadqiqotning asosiy cheklanishi — birlamchi empirik ma’lumotlarning mavjud emasligi. Kelgusida nazariy takliflarni so‘rovnoma, suhbat, tegishli psixodiagnostik usullar va statistik tahlil

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

yordamida sinovdan o'tkazish mumkin. Bunda voyaga yetmaganlarning rozilik va himoya talablari, maxfiylik va qayta ruhiy jarohatlanishni oldini olish mezonlari qat'iy saqlanishi zarur.

Xulosa. Voyaga yetmaganlarga nisbatan zo'ravonlikning shakllanishi alohida bir omil bilan emas, balki shaxsiy xususiyatlar, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy institutlar va madaniy me'yorlarning o'zaro ta'siri bilan izohlanadi. Xavf va himoya omillarini birgalikda o'rganish profilaktik ishlarning nazariy asosini mustahkamlaydi.

Nazariy tahlil ijtimoiy o'rganish va ekologik yondashuvlarning bir-birini to'ldirishini ko'rsatdi. Oiladagi sog'lom ruhiy muhit, zo'ravonliksiz tarbiya, ishonchli ijtimoiy yordam va xavfni erta aniqlash muhim himoya yo'nalishlari sifatida ajratildi. Taklif etilgan tushuntirish modeli keyingi empirik tadqiqotlar bilan tekshirilishi kerak.

Amaliy jihatdan profilaktika ota-onalarning tarbiyaviy ko'nikmalarini rivojlantirish, bolalarning xavfsiz murojaat imkoniyatlarini kengaytirish va mutasaddi xizmatlar hamkorligini kuchaytirishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. World Health Organization. Violence against children. WHO Fact sheet. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-children
2. UNICEF. Nearly 400 million young children worldwide regularly experience violent discipline at home. 2024. https://www.unicef.org/press-releases/nearly-400-million-young-children-worldwide-regularly-experience-violent-discipline
3. Belsky J. Child maltreatment: An ecological integration. American Psychologist. 1980;35(4):320–335. DOI: 10.1037/0003-066X.35.4.320.
4. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs: Prentice Hall; 1977.
5. Fortson B.L., Klevens J., Merrick M.T., Gilbert L.K., Alexander S.P. Preventing Child Abuse and Neglect: A Technical Package for Policy, Norm, and Programmatic Activities. CDC; 2016. DOI: 10.15620/cdc.38864.
6. Gershoff E.T., Grogan-Kaylor A. Spanking and child outcomes: Old controversies and new meta-analyses. Journal of Family Psychology. 2016;30(4):453–469. DOI: 10.1037/fam0000191.
7. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Harvard University Press; 1979.
8. World Health Organization. INSPIRE: Seven Strategies for Ending Violence Against Children. Geneva: WHO; 2016. ISBN 9789241565356.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.